

# SÕNAKUJUDE VARIEERUMISEST VARASES EESTI LEKSIKOGRAAFIAS

MADIS JÜRVISTE

**Annotatsioon.** Artikkel vaatleb sõnakujude variatsioone 17. ja 18. sajandil trükitud eesti keelt sisaldavates sõnastikes Heinrich Stahl (1637) August Wilhelm Hupelini (1780). Vaatluse all on ametinimetuste ja sotsiaalsete rollide semantilise rühmast valitud 230 lemmat, mis esinevad eri kujudel vähemalt kolmes allikas. Uurimuse eesmärk on välja selgitada, kuidas see sõnavalim peegeldab tolle ajajärgu sõnakujude variatsioone, lähtudes juba toimunud või toimuvatest keelemuutustest. Kirjeldatakse sise- ja lõpukao näiteid, sõnaalgulise *h* esinemust, variatiivseid diftonge, *o* ja *u* kasutamist järgsilpides, laenude mугanemist, liitsõnade ja tuletistega seotud varieerumist. Ühtaegu on toodud tähelepanekuid sõnastike omavaheliste seoste kohta.<sup>1</sup>

**Võtmesõnad:** ajalooline leksikograafia, ajalooline fonoloogia, variatiivsus, ametinimetused, sotsiaalsed rollid

## Sissejuhatus

Artikkel käsitleb sõnakujude struktuurilist varieerumist eesti keeles 17. ja 18. sajandil ametite ja sotsiaalsete rollide nimetuste kontekstis. Vaadeldakse, milliseid näiteid on leida esimestest eesti keelt sisaldavatest sõnastikest nende variatsioonide kohta, mida eesti keele arenguloos on keele- või kasutusmuutuste kontekstis selle ajajärgu puhul kirjeldatud. Uurimus tugineb käsitsi kogutud andmestikule Heinrich Stahli (1637), Johannes Gutsaffi (1648), Heinrich Gösekeni (1660), Salomo Heinrich Vestringi (ca 1720), Anton Thor Helle (1732) ja August Wilhelm Hupeli (1780, pisteliselt ka 1818) sõnastikest. Häälikulistest nähtustest on tähelepanu all sise- ja lõpukadu, sõnaalguline *h*, diftongide kvaliteet, *o* ja *u* järgsilpides. Tähelepanu pööratakse ka laenude mугanemisele ning liitsõnade ja

<sup>1</sup> Artikkel on osaliselt valminud riikliku teadus- ja arendusprojekti EKKD-III1 „Suurte keelemudelite rakendamine leksikograafias: uued võimalused ja väljakutsed“ toel.

tuletiste struktuurile. Võimaluse korral on tehtud tähelepanekuid sagedaste sõnade kirjakujude ajaliste muutuste tendentside kohta. Sõnade kirjakujude uurimine on oluline keeles toimunud (ja toimuvate) arengute paremaks mõistmiseks, sh selleks, et mõtestada praegu kasutusel olevat kirjakeelt. Siinse uurimuse aluseks on 230 lemmat ametite ja sotsiaalsete rollide nimetuste semantilisest rühmast<sup>2</sup>: kõik need sõnad esinevad vähemalt kolmes allikas, et nende kirjakujude põhjal saaks teha laiemaid järeldusi.

13.–17. sajandit on nimetatud murrangueesti keele ajaks: toimus mitmeid häälikumuutusi, kujunes vältevaheldus, muudatused toimusid ka grammatikas. Ühtlasi täienes eesti keele sõnavara rohkete (alam)saksa laenudega. 18. sajandi algust on peetud nüüdiskeelele lähedasema, nn uuseesti keele algusajaks. (Pajusalu 2000; Ross 2006; Prillop jt 2020: 29–31 ja 74–76; Rätsep 2002) 17. ja 18. sajand olid kirjakeele arengus olulised ka seetõttu, et alates Stahli grammatikast saame rääkida eesti keelekorralduse algusest. Hakati tegema esimesi jõupingutusi ühtse kirjakeelekuju fikseerimiseks. Võime kahelda selles, kas sõnastikes esitatud sõnakujud olid täpsed või kas need tegelikult vastasid eestlaste (põhja- ja lõunaeeesti keelt ja nende murdeid emakeelena kõnelevate inimeste) keelepruugile, ent kõigi nende sõnastike autorid on vähemasti enda sõnul – keeleõpetustes ja sõnastike sissejuhatuses kirjeldatu põhjal otsustades – taotlenud vastavust kohalikule keelekasutusele. Mida aeg edasi, seda täpsemaks see eritlus läks, tipnedes Hupeli sõnastikus väga suure detailsusega. Enamiku märksõnade puhul on ta täpsustanud murdeala: lisaks kõige sagedasematele, põhjaeestilistele ja lõunaeestilistele sõnakujudele – vastavalt *r*. ja *d*. – on ta oma sõnaraamatusse sisse toonud ka Pärnu, Läänemaa, Virumaa, Alatskivi, Põltsamaa, Rõngu, Viljandi jt piirkondade eriomaseid sõnu. 1818. aasta teises trükis lisanduvad nt Peipsi (*Pp.*) jpt. Märksõnu, kus kasutuspiirkonda ei ole märgitud, on Hupelil väga vähe.

## 1. Uurimuse taust

Eesti varaseimad sõnastikud sündisid saksa emakeelt kõnelevate luteri vaimulike ringkondades, enamjaolt osana keeleõpetustest, kusjuures keelt õpetati peamiselt enda ametivendadele eesti keele paremaks mõistmiseks (Kask 1970; Laanekask 2004; Viht, Habicht 2022; Jürviste 2023). Stahli,

<sup>2</sup> Selgitust selle liigituse ning *ametinimetuse* ja *sotsiaalse rolli* mõistete kohta vt Jürviste 2023: 1109–1116.

Gutslaffi, Helle ja Hupeli sõnastike (vastavalt 1637, 1648, 1732, 1780) sisu on seni olnud võimalik analüüsida vaid käsitsi: kõigist sõnastikest on olemas rohkem või vähem kvaliteetsed skaneeritud pildifailid. Masinloetaval ja -redigeeritaval kujul on aga seni olnud võimalik käsitseda vaid Gösekeni ja Vestringi sõnastikke. Nendest kahest sõnastikust on ilmunud uusväljaanded: Gösekeni puhul 2010. aastal (Kingisepp jt 2010) ja Vestringi puhul 1998. aastal (Vestring 1998 [?1710–1730], Vestring 2000 [?1710–1730]). Osaliselt on olnud võimalik keeletehnoloogiliste tööriistadega analüüsida ka Stahli 1637. aasta keeleõpetuse andmestikku tänu Kristel Ressi (Kikase) koostatud pöörd sõnastikule (Kikas 2002), ning Gutslaffi 1648. aasta keeleõpetuse sõnastikuosa tänu Marju Lepajõe Gutslaffi märksõnastikule (Lepajõe 1998) ja Urve Viitkari mahukale bakalaureusetööle (Viitkar 2005).

Gutslaffi ja Helle sõnastik on nüüdseks viidud masinloetavale ja -redigeeritavale kujule: esimene neist käsitsi (kahes eraldi versioonis, EKI-s ja TÜ-s), teine suurte keelemudelite abil (vt Jürviste, Jakobson 2025). Ka Hupeli 1780. aasta sõnastiku eesti-saksa osa on praeguseks sisestatud (tärgtuvastus ja struktuur: Claude 3.7 Sonnet + Claude 4.5 Opus) ja käsitsi toimetamisel. Samuti on valmimas Hupeli sõnastiku 1818. aasta väljaande eesti-saksa tärgtuvastatud ja struktureeritud versioon. Nõnda on kas juba olemas või peatselt kättesaadavad kõigi nende sõnastike „päris“ digitaalsed versioonid (skaneeritud pildifailide ja PDF-failide puhul saame rääkida vaid osaliselt digitaalsetest versioonidest, kuna nende sisu ei ole masinloetav). Töö kogu selle andmestiku digiteerimisega on toimunud paralleelselt käsitsi kogutud korpuse analüüsiga: käsitsi tehtava analüüsi puhul on eksimused paratamatult sagedasemad, koondandmestiku masinloetav vaade kogu selle leksikograafilise materjali avamiseks on aga alles väljatöötamisel. Masinloetavuse eelised suurema täpsuse saavutamiseks ilmnevad ennekõike sel juhul, kui vaatluse all on suurem sõnarühm, sh ametinimetuste ja sotsiaalsete rollide sõnavara mitmesaja lemma ja iga lemma arvukate sõnakujuvariantide analüüsimiseks. Pealegi avab see võimaluse nende andmete süstematiseerimiseks ja täiendamiseks uue infoga (näiteks semantiliste kategooriate ja selgituste poolautomaatsel lisamisel). Sel teel oleks kindlasti võimalik suurendada ka siinse artikli aluseks oleva uurimuse detailsust.

## 2. Valim

Allpool on vaadeldud varaseimate eesti keelt sisaldavate sõnastike ametinimetuste ja sotsiaalseid rolle kajastavate sõnade kirjakujuksid (nende sõnakujude tänapäevastatud ortograafia taandatud lemmade kaupa). Valimi moodustavad vaadeldava sõnarühma koondandmestiku 230 lemmat ehk kõik need, mis esinevad eri kirjakujudel vähemalt kolmes allikas. Valiku tingib eeldus, et vaid ühe-kahe esinemuse põhjal ei saa tendentside kohta järeldusi teha.

Autoriti on sõnakujude valimi koosseis järgmine (kogumahu hinnangute kohta vt Jürviste 2025: 40).

**Tabel 1.** Valimi koosseis autorite lõikes

Autor	Aasta	Kogumaht	Valimis	% valimist (230)
Stahl	1637	2309	78	34%
Gutslaff	1648	1714	43	19%
Göseken	1660	9000	147	65%
Vestring	17XX	7060	204	89%
Helle	1732	6400 <sup>2</sup>	192	84%
Hupel	1780	13 458 <sup>3</sup>	227	99%

Gutslaffi sõnade vähene esindatus tuleneb vähemalt osaliselt sellest, et tema sõnastiku kogumaht on teistega võrreldes väiksem. Tõika, et Hupel kajastab väheste eranditega peaaegu kõiki sõnu, ei põhjenda mitte ainult tema märksõnastiku suur maht (13 485 märksõnaartiklit) ja sõnastiku kõige hilisem ilmumisaeg, vaid ka tema taotlus hõlmata suurt valikut murdesõnu (eristab mitte ainult lõuna- ja põhjaeestilisi, vaid ka Pärnu, Järvamaa, Läänemaa jt piirkondade sõnu), kusjuures tõenäoliselt on ta kasutanud varasemaid allikaid (nt on ta üle võtnud Vestringi näitelauseid *päevad käivad peremehe poole ja päevad käivad orja poole*). Varasemate allikate kasutamine on leksikograafias levinud praktika ja selline kumulatiivne

<sup>3</sup> Hinnanguline maht Helle sõnastiku 2025. aastal tärgtuvastatud versiooni järgi.

<sup>4</sup> Varem (nt Kask 1956: 147) on Hupeli sõnastiku esimese trüki eesti-saksa osa mahuks hinnatud ligi 17 000 sõna. See hinnang oli tõenäoliselt ekstrapolatsioon valitud lehekülgedel sisalduvate märksõnade põhjal. 13 458 märksõnaartiklit on selle sõnastiku(osa) tärgtuvastatud ja esmase toimetamisringi läbinud versioonis (ettevalmistustest selle töö kohta vt Jürviste, Jakobson 2025).

efekt ajalisel hilisemate sõnastike puhul on täiesti mõistetav. Hupel aga ei lähtunud mitte ainult neist varem koostatud sõnastikest, vaid lisas ka arvukalt uusi, varem registreerimata sõnu. Allikate lõikes on korpuse sõnade jaotus esitatud tabelis 2.

**Tabel 2.** Valimi distributsioon allikate lõikes

Esinemused	Sõnu	Kokku
6 sõnastikus	25	11%
5 sõnastikus	33	14%
4 sõnastikus	57	25%
3 sõnastikus	103	45%

Alla poole sõnadest (45%) esineb vaid kolmes sõnastikus. Nende seas tõusevad omakorda esile hilisemad allikad (Vestring, Helle ja Hupel – need sõnad, mis esinevad nii Vestringil, Hellel kui ka Hupelil, ent võivad lisaks neile kolmele esineda ka teistel – katavad sellest alamhulgast 74%). Varasematest allikatest oli võrdlemisi mahukas ka Gösekeni sõnastik *ca* 9000 märksõnaga, ent sõnu, mis esinevad nii Gösekenil kui ka hilisematel autoritel (Vestring, Hellel ja Hupelil), on 145.

Sõnad, mis esinevad kõigis kuues sõnastikus, on esitatud tabelis 3.

Kõigis sõnastikes esinevad täpselt samal kujul *arst*, *sulane*, *sant* 'kerjus' ja *varas*. Ülejäänud sõnade puhul on küsimus sageli ortograafias, mitte struktuurilises varieeruvuses: nt *tarck* ja *tark*, samuti *naber* ja *naaber*, *röhwel* ja *röwel*, *perremees-perremeehs* ja *perre mees* ilmestavad ebahühtlust ainult sõnade kirjakujudes, mitte nende häälikulises koosseisus.

### 3. Fonoloogia- ja sõnastike varieerumine

Allpool vaatlen valimis esinevaid sõnakujusid variatsioonide kaudu, mis illustreerivad eesti kirjakeele arengulugu. Arutus lähtub peamiselt tol ajal päevakorral olnud keelemuutustest, mille järgi võib vana kirjakeele allikates näha, kuigi muutused ise ei piirdu ajavahemikuga 1637–1780. Osa neist sai alguse märksa varem, osa on aktuaalsed ka tänapäeval.<sup>5</sup> Siin esitatud näited ei too esile seni märkamata üldtendentse, küll aga püüavad

<sup>5</sup> Põhjaliku analüüsi ulatusliku viiteaparatuuriga on esitanud nt Külli Prillop (Prillop jt 2020: 74–168).

**Tabel 3.** Kõigis kuues sõnastikus esinevad sõnad

<b>Sõna</b>	<b>Kirjakuju</b>
<i>arst</i>	arst (St, Gu, Gö, Ve, He, Hu)
<i>isand</i>	issand (St, Gu, Ve, He, Hu), jssand (Gö)
<i>kangur</i>	kangkur (St, Gö), kangr (Gu), kangur (Ve, He, Hu ( <i>r.</i> )), kangro (Hu ( <i>d.</i> ))
<i>kuningas</i>	kuningas (St), kuningas (Gu, Gö, Ve, He), kunnigas (Hu)
<i>mõisnik</i>	moisnick (St), moisenek (Gu), moisnick (Gö), moisnik (Ve, He, Hu), mõisnik (Hu)
<i>munk</i>	munck (St, Gu, Gö), munk (Ve, He, Hu)
<i>ori*</i>	orri (St, Ve, He, Hu), erri (Gu)
<i>papp</i>	pap (St, Ve, He, Hu), pappi (Gu), papp (Gö)
<i>peremees</i>	perremees (St, Ve, He), perre-meehs (Gu), perre mees (Gö, Hu)
<i>perenaine</i>	perre naine (St, Gö, Hu ( <i>d.</i> )), perrenaine (St, Gu, Ve), perrenaene (He), perre naene (Hu ( <i>r.</i> ))
<i>port</i>	port (St, Gö, Ve, Hu), portt (Gu), pord (He, Hu)
<i>röövel</i>	röhwel (St, Gö), röwel (Gu, Ve, He, Hu)
<i>sulane</i>	sullane (St, Gu, Gö, Ve, He, Hu)
<i>kämees</i>	kehmees (St, Gö), käjemeehs (Gu), keh mees (Gö), käe-mees (Ve, He), käe mees (Hu)
<i>käsk</i>	kesck (St, Gu, Gö), kesk (Gö), käsk (Ve, He, Hu)
<i>kodanik</i>	koddanick (St, Gö), koddoneck (Gu), koddanik (Ve, He, Hu)
<i>naaber</i>	naber (St, Ve, He, Hu), naaber (Gu, Gö)
<i>ohver</i>	offer (St), offr (Gu), opper (Gö), ohwer (Ve, He, Hu ( <i>r.</i> )), ohwri (Hu ( <i>d.</i> ))
<i>sant</i>	sant (St, Gu, Gö, Ve, He, Hu)
<i>tark</i>	tarck (St, Gu, Gö), tark (Ve, He, Hu)
<i>vaenlane</i>	wainlane (St, Gö, Hu ( <i>d.</i> )), wainlaine (Gu), wainlanne (Ve, Hu), waenlane (He, Hu ( <i>r.</i> ))
<i>varas</i>	warras (St, Gu, Gö, Ve, He, Hu)
<i>abikaasa</i>	abbikahs (St), abbikaas (Gu, Hu ( <i>r.</i> )), abbi kahsa (Gö), abbi-kaas (Ve), abbikasa (He, Hu ( <i>r. d.</i> ))
<i>pagan</i>	pagkan (St), paggan (Gu, Gö, Ve, He, Hu)

\* Gösekenil vaid ühendites *oria poiss* ja *oria tüdruk*.

näitlikustada varemgi kirjeldatud keelenähtusi (nt akadeemilises eesti keele ajaloo väljaandes (Prillop jt 2020) ja mujal), mis on olulised varaseima sõnastikumaterjali võrdleval iseloomustamisel. Semantiline rühm, kuhu siinse valimi sõnad kuuluvad, võimaldab omakorda sissevaadet sõnakujude teisenemisse ajas.

### 3.1. Sünkoop ja apokoop

Kirjakujude variatsioonide üks põhjustajaid on olnud sise- ja lõpukadu. Varaseimaid näiteid apokoobist on märgatud 13. sajandil üles kirjutatud kohanimeses, hilisematest näidetest on esile toodud sõnavorme Georg Mülleri 17. sajandi alguse jutlustes. Sisekao esinemisest on leitud näiteid alates 14. sajandist. Mõlemal juhul on tegu vokaali kadumisega CV-struktuuriga rõhuta silbist. Muutus sai toimuda vaid juhul, kui vahetult eelnev rõhuline silp ei olnud samasuguse CV-struktuuriga (lõpukao puhul nt *\*lauulu > laul vs. kala > kala*). Sisekao ulatus on lõpukao omast piiratum: nt *i-* ja *u-*tüvelistes tegusõnades ei ole see standardkeeles astmevaheldusetute verbide eeskuju tõttu juurdunud (*istuma vs. eL Trv istma*). Ent ka lõpukadu ei ole keeles toimunud päris üldiselt. Lõpukaota vorme võime kohata ka tänapäeval: hilistes laensõnades (*roosa*), tuletusliidetes (*lugeja*), kõnekeelsetes vormides (*kohvi vs. kohv*). (Prillop jt 2020: 131–132) Näiteid vanematest sise- ja lõpukaota sõnakujudest leiame ka varastest sõnastikest.

Apokoop:

- Gutslaffi sõnastik (1648) kirjeldab lõunaeesti keelt ja sisaldab sõnakuju *pappi* 'papp', mis kõigil teistel on konsonantlõpuline.
- Gutslaff ja Göseken esitavad sõnakuju *nunne* 'nunn', mis Vestringil on *nunn*, Hupelil (1780 sks-ee, 1818 ee-sks) on aga *nunna*.
- Gösekenist alates leiame sõnakuju *amm*, mis kirja pildi järgi otsustades näib olevat alamsaksa keelest laenatud lõpukaolisena (sks *Amme*, ETS-i järgi esmamaining Stahlil 1641 „Leyen Spiegelis“ mitmuse nimetav kujul *ammit*).

Sünkoop:

- Stahl, Göseken ja Vestring esitavad sõna *lausja* 'loitse kasutatav nõid': erinevad vaid sõna kirjakuju (St *lausja*, Gö *lausia*, *lausija*, Ve *lausja*). Nüüdiskeeles levinud *u-*tüvelise kuju esitavad vaid Helle ja Hupel (Hupel 1780 eristab: *lausuja* r. ja *lausja* d.).

Gutslaffil *lausuma*-verbi ei ole, küll aga esitab ta nt saksakeelse *Singen* vastena sisekaota vormi *laulama*.

Nimetatud sõnakujud on kokkuvõtlikult esitatud tabelis 4.

**Tabel 4.** Sise- ja lõpukao näiteid varastes sõnastikes

Nüüdskuju	Stahl	Gutslaff	Göseken	Vestring	Helle	Hupel
papp	<i>Pap</i>	<i>Pappi</i>	<i>Papp</i>	<i>Pap</i>	<i>pap</i>	<i>Pap</i>
nunn	–	<i>Nunne</i>	<i>Nunne</i>	<i>Nunn</i>	–	<i>nunna</i> (2. tr)
lausuja	<i>lausja</i>	–	<i>lausia</i>	<i>Lausja</i>	<i>lausuja</i>	<i>lausja</i> (d.), <i>lausuja</i> (r.)

Ülaltoodud üksikute näidete põhjal ei ole võimalik teha järeldusi sise- ja lõpukao süstemaatiliste ilmingute kohta 17. sajandi esimesest poolest 18. sajandi lõpuni. Kõigi sõnastike leksika laiapindsem uurimine võimaldaks ehk vaadelda, kas nende muutuste jäljed on kirjeldatavad süstemaatiliselt (nt teatava morfofonoloogilise kontekstiga seoses) või on vanemate, muutuse-eelsete sõnakujude puhul tegu erandlike üksikjuhtudega, mh hilisemate laenudega.

### 3.2. Sõnaalguline *h*

Arutelu selle üle, kas kirja pildis tuleks *h*-d märkida või mitte, on peetud sellest ajast saati, kui Stahl hakkas kirjeldama kirjakeele ortograafia põhimõtteid (Stahli sõnastikust (1637: 63) leiame nt *halb-alb* paralleelkujud *halp* ja *alp*, sks *Gering* 'vähene, tühine; odav'<sup>6</sup>). Leidub autoreid, kes on seda pidanud üleliigseks, kuna *h* hääldamine on murdealati olnud väga varieeruv ja see varieerumine kestab õieti tänini: *h* hääldamist on seostatud kantseliidi ja ametliku keelepruugiga. Ülevaateid varasematest aruteludest *h* varieerumisest sõna alguses mainib väga arvukalt Paul Ariste (1939: 57–65), nimetades sealsamas nii sõnaalguslikku kui ka sõnasisest *h*-d „dekoratsioontäheks“, kuna seda vahel hääldatakse, vahel mitte, mõnikord sõltuvalt murdetastast, mõnikord sõltuvalt keeleregistrist. Uuematest ülevaadetest samal teemal vt nt Teras 2016 ja 2019.

Vanade sõnastike ametinimetuste ja sotsiaalsete rollide nimetuste seas on *h*-algulisi sõnu küllaga: *heategija*, *hoor*, *hoorapidaja*, *haug*

<sup>6</sup> Saksa *Schlecht* 'halb' eesti vaste on Stahlil *tassa*.

'narr', *hulkuja, hädaline, hirmutaja, hoidja, hulgas* jt. Kõik need sõnad on *h*-algulised ka tänapäeval. Allikati varieeruvad sõnakujud sõnaalgulise *h* suhtes vähe. Saksa algupära sõnu on nende seas vaid üks: *hoor* (ja selle abil moodustatud liitsõnad *hoorapidaja, turuhoor*, samuti ühendis *sõidetud hoor*), mida Stahl ja Göseken on kirjutanud kujul *hohr* (nn saksa pikendus-*h* asemel on pikk vokaal märgitud alates Vestringist). Ülejäänud sõnade puhul ei ole saksamõjulisust põhjust oletada. Kirjapildis vokaaliga algavaid sõnu, mida tänapäeval kirjutatakse *h*-algulisena, valimis ei esine.

Seevastu sõnade hulgast, mis tänapäeval algavad vokaaliga, esineb valimis ka üks *h*-alguline kuju, nimelt esitab Göseken *h*-algulise *hajaja*, mis alates Vestringist on juba kujul *ajaja*. Gösekeni *ajaja* tähendus on küll 'jahimees' (*Jäger*), erinevalt Vestringi toodud tähendusest 'varguste uurija' (*einer der den Diebstahl nach-forschet*), ent etümoloogiat arvestades on sõna mõlemal sama. Hupeli *ajaja* tõlkevasted *Nachforscher* ja *Treiber* on saksa-eesti osas (1818. a trükkis) saanud tõlgeteks *nõudja* (*r. d.*), *juurdleja* (*d.*) (*Nachforscher*) ning *sundija, tagasundija* (*Treiber*).

### 3.3. Diftongid

Vähesel määral ilmestavad ametinimetuste ja sotsiaalsete rollide kirjeldused varastes sõnastikes ka variatsioone diftongide kasutuses. Esilduvaid variatsioone on valimis siiski liialt vähe, et nende põhjal tendentse välja tuua. Üksikjuhtumitena aga väärivad nad esile toomist.

\* *ää ~ äe*

Stahli *kehmees* on Gutsflaffil lõunaeestilises kirjapanekus kahesilbilisel kujul *käjemeehs*, Gösekenil sarnaselt Stahliga pika vokaaliga *kehmees*, Vestringil, Hellel ja Hupelil sarnaselt nüüdiskujuga *käemees* (Hupelil *käe mees* märgendiga *r. d.* ehk vihjega, et see kuju on kasutusel nii põhja- kui ka lõunaeesti keeles).

\* *ää ~ ea*

Stahlil ja Gutsflaffil *heategija* tegijanimena puudub, Göseken märgib seda kujul *heh teggia* (tõenäoliselt hääldunuks see [hä:tegija]), Vestring kujul *häteggia*, Helle ja Hupel aga juba *ea*-diftongiga *heateggia*, kusjuures Hupel toob eraldi ära ka *häteggia*, märkides selle

lõunaeestiliseks (*d.*) ja Pärnu piirkonnale (*P.*) omaseks kujuks, *ea*-kuju aga põhjaeestiliseks (*r.*).

Esmaseid jälgi võime näha ka sõna *pealik* ja *päalik* häälikkujude varieerumisest: Gösekenil *pehlick* [pä:lik], Vestringil ja Hellel *peälik*, Hupelil nii *peälik* (*r.*) kui ka *pälik* (*d.*). Ka siin on Hupel esimene, kes osutab *eä* (*ea*) põhjaeestilisele ja sellesama diftongi lõunaeestilisele pika vokaaliga variandile *ä(ä)*.<sup>7</sup>

\* *ai* ~ *ae*

Diftongi järelkomponendi madaldumist on näha sõnas *vaenlane*, mille Stahl, Gutsloff, Göseken ja Vestring on kirjutanud *wain*-kujulisena. Helle kasutab vaid *waen*-tüve (*waenlane*), Hupel eristab põhjaeestilist *waenlane*-sõnakuju (*r.*) nii lõuna- kui ka põhjaeestilisest *wainlane*-kujust (*r. d.*).

Nimetuse *pealekaebaja* leiame kolmest allikast: Vestringilt, Hellelt ja Hupelilt. Pärnus tegutsenud Vestring kirjutab sõna kujul *peälekaibaja*, Helle ja Hupel *ae*-diftongiga (Hellel *peälekaebaja*, Hupelil *peäle kaebaja*). Verbis *kaebama* kasutab Helle *ae*-diftongi, mille Hupel märgib põhjaeestiliseks; *ai*-diftongiga sõnakuju (*kaibama*) aga lõunaeestiliseks.

Need näited ilmestavad tänapäevaste sõnakujude tausta: 17. ja 18. sajandil arenesid põhjaeesti ja lõunaeesti kirjakeel ilma ühiskeelekujuta ning kui keelekorralduslike otsuste tulemusena oleks lõunaeesti keelekuju eelistatud põhjaeestilisele (mida püüdlas teiste seas Gutsloff oma sõnastikuga), kujunenuks sootuks teistsuguseks ka eesti nüüdisaegse normitud keele diftongiline koosseis. Tänapäevaseid piirkondlikke erikujusid arvestades on see mõju mõistagi väiksem: *hää*, *pää(lik)*, *vain(lane)*, *kaiba(ja)* jms sõnakujud on EMS-is registreeritud ulatusliku levikuga.

### 3.4. Järgsilpide *o* vs. *u*

Kokkuvõtliku ülevaate *o* ja *u* varieerumisest vanas kirjakeeles on esitanud Külli Prillop (2009: 595–607). Ka siin on tegu keelemuutusega – ja sellega kaasnenud variatsioonidega –, mis algas väga varakult (Prillop jt 2020:

<sup>7</sup> Omamoodi üllatava kõrvalekaldena sellisest süsteemsest *r.* vs. *d.* märkimisest pika vokaali ning *ea/eä* diftongide paarides on Hupelil ühendi *tuule hää*l kirjakuju *tule hää*l märksõnaartikli lõpus märgendiga *r. d.* (ja *tule hää*l märgendiga *d.*).

144–145) ja mille esimesi kirjalikke jälgi on näha juba Wanradti-Koelli katekismuses (nt *surnud* ja *vaimuliku*, vs. *kogoni* ja *ainos*, Ehasalu jt 1997: 65–76), ning mis osaliselt on varieeruvusena eesti murretes säilinud tänapäevani, enim Võru murdes ja ka *seto*-etnonüümis (*seto* ja *setu* on praeguse seisuga ÜS 2026 andmetel kirjakeeles täissünonüümid), samuti sealses keelepruugis. Helle (1732) ja Hupel (1780) on oma keeleõpetustes eksplitsiitselt märkinud, et teatud juhtudel (Helle grammatikas juhul, kui *o*-le järgneb sõnas *-ga* või *-ta*) *o* säilib, muul juhul teiseneb *u*-ks. Kindlam järgsilpides *o* asemel *u* märkimise soovitus pärineb Ahrensilt (1853: 10): „Lühike *u* saab ablaudis nii heleda kõla, et läheneb *o*-le.“<sup>8</sup> Sõna lõpus peavad kõik varased keeleõpetuste autorid *o*-d võimalikuks, *u*-d aga peetakse võimalikuks kinnises silbis.

Näiteid varastes sõnastikes esinenud sõnadest, kus lahtises järgsilbis kasutatakse *o*-d:

*kirjotaja, lihhonik, tallomees, sola puhhoja, abbiello-rikja, hirmotaja, kässotundja, kohto moistja, kubbo köitja, kuppo laskja, lippo kandja, mengo mees, ramato mees, surno saatjad, turro hoor, wallo-wõtja.*

Allikati need sõnakujud varieeruvad, ent kõigil autoritel on neis sõnades kasutusel järgsilbi *o*: ametinimetuste ja sotsiaalsete rollide puhul on *u* ja *o* kasutus allikast allikasse väga stabiilne, vaid üksikute eranditega: nt Vestringil *sola puhhoja* > Hellel *sola-puhhuja* > Hupelil *sola puhhuja* (*r*). Sama järjestust näeme ka sõnas *pillipuhuja*: Vestringil *pilli puhhoja*, Hellel ja Hupelil *pillipuhhuja* (ehkki siin toob Hupel ka variandi *puhhoja* ning lisab kogu artiklile *r. d.* märgendi, eristamata, milline on Revali, milline Dorpati variant). *u*-listest sõnadest on siin vaadeldud valimis *talguline* (Ve, He, Hu), *pillipuhuja* (Ve, He, Hu), *vabandetu* 'vabatmees' (Hu, *d.*)<sup>9</sup> ja *kuulutaja* (St, Gö, Hu) ainsad, mille puhul võiks eeldada järgsilbis *o* kasutamist (*puhuja* puhul, nagu öeldud, see ongi varieerunud, teistes sõnades mitte).

Sõnastike nomenklatuure lugedes torkab silma *u*-ga sõnakujude rohkus alates Helle sõnastikust: *juttustama, talkulinne, wörkutama* jms.

<sup>8</sup> Sama tsitaadi on esitanud Külli Prillop (2009: 602).

<sup>9</sup> Deverbaalne objektinimetus (Kasik 2015: 269–270) *wabbandetu* esineb vaid Hupelil (1780, *d.*). Teistes allikates *vabadik* (eri kujudel), Hupelil ka *wabbandik* (*d.*). Neid *ik-* ja *tu-*lõpulis sõnakujusid on siin loetud ühe lemma variatsioonideks. Koondandmestikus (üheainsa esinemusega) leidub lisaks veel vaid üksainus *tu-*lõpuline sõnavorm: *wangitu* 'vang', samuti Hupelil (1780, *d.*).

Nii *jutustama*, *talguline* kui ka *võrgutama* 'võrguga kinni püüdma' (sks *verstricken*) esinevad samal kujul ka Vestringil, ent Hellel näib selliseid sõnu olevat varasematest allikatest rohkem. Seda oletust saab edaspidi kontrollida kõigi allikate märksõnastikke võrreldes, kui kõigi allikate digiteeritud versioonid on viidud masinloetavale ja -redigeeritavale kujule. Üks selliseid sõnaperesid on nt *kulu-kuluma-kulutama-kulutus*: Vestringil *kullo* – *kulloma* – *kullotama* – *kullotus*, Hellel aga *kullo* – *kulluma* – *kullutama* – *kullutamine* (Vestringil ei ole sõna *kulutamine*, on vaid *kullutamine*, ent selle nüüdisvorm oleks juba *kuulutamine*; Hellel puudub sõna *kullutus*).

### 3.5. Laenude mугanemine ja võõrtähed

Sõnakujude ortograafia oli väga ebaühtlane eriti enne Forseliuse-Hornungi vana kirjaviisi kasutuselevõttu (Forseliusest on väga põhjalikult kirjutanud nt Aivar Põldvee (2010)): pärast 17. sajandi lõppu muutus kirjaviis trükistes ühtlasemaks, ja sõnastikes on seda näha alates Helle 1732. aasta keeleõpetusest – ka märksõnades, lisaks kirjastaja sellekohasele osundusele eessõnas. Kuna sõnu kirjutati enne vana kirjaviisi kasutuselevõttu ebaühtlaselt ja autorite emakeelest tulenevalt ulatuslike saksa keele mõju-dega, on mõistetav, miks võime sõnastikest leida nüüdseks võõrapäraseid sõnakujusid. Konsonantühendit *ks* võidi kirjutada *x*-i abil: nt *sax* (Gösekenil sõna *kadakasaks* kujul *kaddaka Sax*, alates Vestringist *saks*) ja *pexia* (Gösekeni *keelepexia*, alates Vestringist *peksja*). Samamoodi oli ühendiga *ts*, mida kirjutati ebaühtlase kirjaviisi perioodil *z*-i abil: Göseken kasutab sõnakujusid *selzi mees* ja *mörzick* (kõik hilisemad kujul *mörtsukas*)<sup>10</sup>. Need ortograafilised eripärad ei ütle aga kuigi palju sõnade endi kohta, nii nagu ka kokku-lahkukirjutused. Pealegi ei varieerunud võõrtähed omatähtedega süsteemilt, ent neist loobuti ortograafiareformi käigus.

Laenude mугanemisest on põhjust rääkida ennekõike nende sõnade puhul, kus muutus kas häälikute kvaliteet või sõnakuju üldisemalt. Siinses artiklis vaadeldud semantilisest rühmast leiame näiteks sõna *vürst*, mida Stahl kirjutas saksa keele eeskujul *Först*, Göseken kujul *Forsti* ja *Worsti* (sh liitsõnades *worsti mah* ja *worsti wald* 'vürstiriik', kusjuures ka sõnale *herzog* on ta toonud *vürsti*-vaste *Forst*, ja ka liitsõnas *hertzogthum* on tal

<sup>10</sup> Ka Hupel esitab oma sõnastiku mõlema väljaande (nii 1780 kui ka 1818) lõpuosas rea lõunaeesilisi *z*-algulisi sõnu.

tõlge *Forsti wald* 'vürstiriik'). Alates Vestringist esineb sõna aga vaid *v*-algulisena (frikatiivi nõrgenemine *f* > *v*): Ve *Wörst*, He, Hu *würst*. Selliseid häälikuliselt lihtsustamisi leiame teisiigi: Hupelil *supperdent* < *Superintendent*, *tüürman*<sup>11</sup> < *Steuermann*, *tiisler* < *Tischler* jms. Eesti keeles võis aga sõna saada ka häälikuliselt hoopis keerukama kuju: Hupeli sõnastikust leiame – väljaspool ametinimetuste ja sotsiaalsete rollide sõnarühma – sõnad *trul*, sks *die Rolle* ja *trullima*, sks *Rollen* (1780. aasta väljaandes on toodud ka *rul* – *die Rolle. r. d.*, samuti *rullima*. 1818. aasta väljaandes on *rul* märgitud vananenuks ja selle juurest viidatakse kujule *trul*)<sup>12</sup>.

Omaette loendi saksa päritolu sõnadest ja seeläbi esimese etümologiseerimiskatse on esitanud Göseken oma sõnastiku põhisisu ees (Göseken 1660: 87–96). Selles loendis on 392 sõna, mille Göseken on arvanud pärinevat saksa keelest ja mis illustreerivad ühtlasi seda, kuidas eesti keeles on saksa laensõnu mugandatud, sh *teener* < *Diener*, *pormester* < *Bürgermeister*, *köster* < *Küster* jne (*er*-lõpulistest laenudest ja nende variatsioonidest vt allpool, lk 41–42).

### 3.6. Liitsõnade struktuur

Ka liitsõnade nominatiivne ja genitiivne liitumine on varieerunud läbi sajandite ning põhjustab keelekasutajates segadust tänini, kuigi nüüdseks on vähemalt terminikorralduses soovitatud lähtuda kindlastest põhimõtetest (EKI teatmik: „Liitnimisõna esiosa nimetavas või omastavas käändes“), üldkeeles on valik vabam. Eeldatakse, et liitsõnal on terviktähendus ja selle sisu peab olema üheselt mõistetav, ükskõik kumma liitumisviisi kasuks keelekasutaja otsustab: „Kuigi kasutuses võib emb-kumb neist olla ülekaalus, on mõlemad sõnakujud, nii nimetavalise kui ka omastavalise esiosaga, võrdselt sobivad. Kindlaid reegleid ühe või teise liitumistüübi eelistamiseks pole võimalik esitada“ (*ibid.*). Varastest sõnastikest leiame

<sup>11</sup> Hupel (1780) toob põhjaeestilise tüürmani lõunaeestiliseks kujuks eraldi märksõnartiklis *laevavalitseja* (*laiwa wallitseja*).

<sup>12</sup> ETS (s.v. *rull*): „*trull* on hüperkorrekse epenteetilise *t*-ga variant, mis kirjakeeles on tähenduslikult eristunud“ (ÜS 2026: *trull*, subst. 'keegi kehavormi(de)lt ümar'). *Trullima* võis kasutuses olla siiski juba märksa varem: piiblitõlke ajaloolisest konkordantsist leiame märksõna *rullima* juures 1735. aasta piiblitõlke parandustega mustandkäsitaja näitelause „Siis ütlesin minna: wata ma tullen, kokkotrullitud ramatusse on minnust kirjotud.“ (EPAK: *rullima*)

hulganisti näiteid mitte ainult kokku-lahkukirjutamise varieerumisest, vaid ka samafunktsiooniliste esiosadega liitsõnade käände varieerumisest: nt Gösekeni *Kaupa Mees* ja *kaupmees*, Hupeli (1780) *katlasep* ja *kattalsep* (sünonüümidenäide ja nii põhja- kui ka lõunaeesilistena). Ilmekas variatsiooninäide on ka sõna *ametimees*: Gösekeni *Ammet Mees* > *Vestringi Ammeti mees* > *Helle ammet-meess* > Hupeli *ammet mees*, *ammeti mees* (*r. d.*) (Hupel mainib seejuures lisatähendusena 'inimene, kellel on halbu harjumusi', *einer der eine böse Gewohnheit hat*).

Variatiivse liitumisega sõnu on vaadeldud andmestikus 11, millest üle poole moodustavad *sepp*-lõpulised.

**Tabel 5.** Nominatiivse ja genitiivse esikomponendiga liitsõnad

Sõna	Nominatiivse esiosaga	Genitiivse esiosaga
<i>ametimees</i>	ammet mees (Gö), ammet-meess (He)	ammeti mees (Ve, Hu)
<i>katlasepp</i>	kattalsep (Hu)	katla sepp (Gö), katlasep (Ve, Hu), katlaseb (He)
<i>kaupmees</i>	kaupmees (St, Gö, Ve, He, Hu)	kaupa mees (Gö)
<i>kirikuisand</i>	kirckisand (Gu), kirk issand, kerk essand (Hu)	kircko issand (St), kircko jssand (Gö)
<i>klaasissepp</i>	klaasep (Hu)	laasi seep (Gö), klasisep (Ve, He, Hu)
<i>kullassepp</i>	kuldsep (St, Ve, Hu), kuldsepp (Gö), kuld sep (Hu)	kullasep (Ve), kullasepp (He), kullasep (Hu)
<i>kurjategija</i>	kurri teggia (Gö)	kurjateggia (Ve, He, Hu), kurjateggija (Hu)
<i>müürsepp</i>	müürsep (Hu)	müüri sepp (Gö), mürisep (Ve, He, Hu)
<i>pottsepp</i>	potsep (Hu)	potti sepp (Gö), pottisepp (Ve, He, Hu)
<i>sadulsepp</i>	saddulsep (St, Ve, He, Hu)	saddula sepp (Gö)
<i>sõjamees</i>	sõdda mees <sup>12</sup> (Gö, Hu), sõddamees (Gö, He)	sõamees (Ve), sõa mees (Hu)

<sup>13</sup> *Sõdda mees* võib siin olla ka tugevaastmelise genitiivi vorm.

Adverbilise esiosaga sõna *jalgsi mees* leiame *r*: ja *d*: märgendiga Hupelilt (*jalla mees* on tal esitatud vaid põhjajaeestilisena), samuti esitab Hupel sõna *jalgsi rahwas* jalaväe kohta. Enim paralleelkujusid esitab samuti Hupel, tuues süstemaatiliselt andmeid selle kohta, millisel keelealal või piirkonnas üht või teist sõnakuju kasutatakse. Liitsõnad on seejuures süstemaatiliselt esitatud esiosa järgi (erinevalt sõnaühenditest ja näitelausetest, mida võib kohata ka muus positsioonis). Selle poolest on Hupel olnud järjekindlam kui mõnedki hilisemad leksikograafid (vt nt Jürviste 2010 Kallista Kanni ja Nora Kaplinski 1979. a eesti-prantsuse sõnastiku liitsõnade kohta). Ühtlasi esildub Hupeli sõnastik selle poolest, et see esitab võimalusel mõlemad, nii nominatiivse kui ka genitiivse liitumisega sõnad, erinevalt varasematest autoritest (Stahl, Gutsclaff, Göseken, Vestring, Helle), kes näivad lähtuvat pigem ühest sõnakujust, eelistades kord nominatiivse, kord genitiivse esiosaga kuju (nt Stahlil *laevamees* ja *kaupmees*, Gösekenil *kaubamees* vs. *kalli rohu kaupmees*, Vestringil *katlasepp* ja *kuldsepp*).

### 3.7. Tuletiste struktuur

Siinse valimi kõige produktiivsemad tuletised on tegijanimed: nii on *ja*-liitega moodustatud 56 ametinime ja sotsiaalsete rollide nimetust. Kohati on *ja*-tuletiste sünonüümina toodud *mees*-põhiosaga nimetused: nt *tunnistaja* on Vestringil, Hellel ja Hupelil esindatud variandiga *tunnistuse-mees*. Ühtaegu on *mees*-põhiosaga liitsõnad valimis sageduselt teisel kohal 34 lemmaga. Sagedasimate üksuste seas on ka seppade nimetused: ühtekokku on neid 14 (lisaks liitsõnale *sepp* liitsõnad *kasuksepp*, *katelsepp*\*, *kingsepp*, *kivisepp*, *klaasisepp*\*, *kullassepp*\*, *müürsepp*\*, *pottsepp*\*, *puusepp*, *raudsepp*, *sadulsepp*\*, *vasksepp*).

Omaette rühma moodustavad vokaal + *r*-/*l*-lõpulised sõnad. Neist kõige suurema osa moodustavad *er*-lõpulised laensõnad: *jünger*, *keiser*, *kärner*, *mölder*, *naaber*, *nikker*, *ohver*, *preester*, *teener*, *töln*er, *ülem-preester*. Nende puhul ei saa me rääkida eesti keele siseseist tuletamisest. Paralleelselt selliste *er*-lõpulistega tuleks läheneda osale *mees*-lõpuliste sõnadele, kuna ka siin on tegu laenuga (sks *mann*-lõpulised), kuigi tõlkelise laenuga: nt *Steuermann* esineb nii kujul *tüürman* (Vestringil, Hellel ja Hupelil) kui ka *tüürimees* (Gösekenil)<sup>14</sup>. Sarnaseid *mees*-lõpulisi on nt

\* Esinevad nii nominatiivse kui ka genitiivse esikomponendiga.

<sup>14</sup> *Tüürman* ja *tüürimees* on õieti erinevad lemmad, *tüürimees* esineb vaid Gösekenil.

*maamees* (sks *Landman*, Gösekenil) ja *kirikumees* (sks *Kirchenkerl*) – saksa *kerl* ja *mann* on siin sünonüümsed. Mõnel juhul eksisteerivad nii *er-lõpuline* struktuuriline laen kui ka tõlkelaenuline *mees-lõpuline* tuletis paralleelselt, nt sõnades *kärner* (Ve, He, Hu) ja *aiamees* (Gö, Ve, Hu), mis mõlemad lähtuvad saksa *Gärtner*'ist. Samuti *kipper* (St, Gö) / *kippar* (Hu) ja *laevamees* (St, Gö, Ve, Hu) < *Schiffer*.

*er-lõpulistest* kõrval esineb ka *ar-* ja *ur-lõpulisest* sõnu (*kutsar*, *lambur*, *sigur* 'seakarjus') ja üksikuid *al-* ja *el-lõpulisest* ametinimetusi, nagu *treial*, *rakkel*<sup>15</sup>, mis vähemalt osaliselt on lihtsalt *er-lõpulistest* sõnade variatsioonid: *Kutscher* (mugandatud laensõnaks *kutsar*), *Schäfer* jpt tegijanimed on saksa keeles algselt *er-lõpulisest*. Üksiknäiteid leiame ka teistest tuletusliidetest: *-tu* (Hu: *wabandetu* (*d.*)), *-nik* (Hu: *körtsnik*, erinevalt kõigist teistest autoritest alates Gösekenist, kes mainivad *körtsmiku* puhul vaid *mik-lõpulist* sõna<sup>16</sup>; ühtlaselt *nik-lõpulisest* on *kodanik*, *lihunik* ja *mõisnik*, Gutsflaffil *nek-kujul*). Isiku sotsiaalsele rollile osutavad ka liited *-ik* ja *-kas*: *mörzick* 'mörtsukas', *muusikas* 'röövel'. *kas-lõpuline* *timukas* esineb Vestringil ja Hupelil, Gutsflaff ja Hupel mainivad lõunaeestilist kuju *timuk* (Gutsflaffil *timmoock*, Hupelil *timmuk* (*d.*)). Kahe tuletusliitega on ametinimetused *sigurine* ja *lambrine*: tüvele on liidetud nii *-ur* kui ka *-ne*. Samamoodi on erandlik Hupeli mainitud *-ja* + *-ne* liitega *kandjanne* 'kandja', mille ta esitab märgendiga 'luulekeelne' nii 1780. kui ka 1818. aasta väljaandes (*kandma* + *ja* + *ne*).

#### 4. Muid tähelepanekuid uuritud allikate kohta: Vestringi ja Helle sõnastike võrdlus

Vestringi ja Helle sõnastikke uurides on sageli (sh Helle 2006 [1732]: C22–C25]) leitud, et Helle 1732. aasta sõnastikus on nii suurel määral kattuvusi Vestringi sõnastikuga, et Helle sõnastikku võiks õieti lugeda „toimetatud Vestringiks“. Kuna Vestringi sõnastik on arvutisse sisestatud (Vestring 2000 [1710–1730]) ja Helle sõnastiku masinredigeeritav versioon on praegu toimetamisel (vt nt Jürviste, Jakobson 2025), on peagi võimalik neid kattuvusi täpsemalt analüüsida.

Siin kirjeldatud valimis on 184 nii Vestringil kui ka Hellel esinevat eesti märksõna. Nendest 77% on kas identsed või minimaalse ortograafilise

<sup>15</sup> *Kutsar*, *treial* ja *rakkel* on mugandatud laenud: sks *Kutscher*, *Dreier*, *Racker*.

<sup>16</sup> Gösekeni *körtsmiku* etümoloogiseerimiskatses (*körtsi-Mikk*) vt Jürviste 2025: 42.

erinevusega (tühiku ja sidekriipsu kasutus). Ülejäänud sõnakujudes on erinevusi rohkem. Identseid saksa vasteid on samal ajal 29%. Ainult Vestringil esinevaid märksõnartikleid (võrreldes Hellega) on 20: *aiamees, ajaja, hulgas, karjus, kirjutaja, koolmeister, kupulaskja, laevamees, lobi-seja, muusikas, nunn, preester, pruul, pärismees, saatja, soldat, teekäija, timukas, valvaja, võlaline*. Ainult Hellel esinevaid märksõnu (võrreldes Vestringiga) on kuus: *koolipoiss* (Vestringil on *kool* ja *koolmeister*), *nikker 'tisler'* (esineb Vestringil väljendis *nikker nakker naiste nõu*, ent mitte ametinimetusena), *paavst, rakkel, teener, vanem* (puudub Vestringil märksõnana, ent esineb märksõna *üles hüüdma* näitelause ja liitsõnus).

Varieeruvustest esildub Hellel enamasti liitsõnade kokkukirjutus: (Ve) *Abbi mees* > (He) *abbimees*; *Jalla mees* > *jalla-mees*; *Püssi mees* > *püssi-mees*; *Tallo poeg* > *tallopoeg*; *Üllem Preester* > *üllempreester*; *Wahhe Mees* > *wahhemees*. Vähem on vastupidiseid näiteid: *Ve Seltsi-mees* > *He seltsi mees*. Helle sõnakujud on võrreldes Vestringiga – kogu sõnastikku arvestades – lähedasemad tänapäevastele: Jüri pastorina puutuski Helle kindlasti rohkem kokku Tallinna piirkonna keelekujuga. Ühtlasi kasutas Helle Forseliuse kirjaviisi: kirjelduse selle kohta koos põhjendusega, miks Helle sõnastikus kajastatud sõnakujud on sellised, nagu talupojad sõnu **tegelikult** hääldavad [minu rõhutus – MJ], on Helle keeleõpetuse eessõnas (Helle 2006 [1732]: A13a–A36a) välja toonud kirjastaja Eberhard Gutsleff, kes ühtaegu annab sealsamas hinnanguid ka varasematele trükis ilmunud keeleõpetustele, kritiseerides neis sisaldunud liigset saksapärasust, sh nt Gösekeni puhul.

## 5. Kokkuvõte

Eesti sõnastikuraditsioon sai alguse 17. sajandil, üleminekuajal murrangu-eesti keelelt uuseesti keelele (Pajusalu 2000). Kui Stahli, Gutslaffi ja Gösekeni sõnastikes on näha rohkelt võõrmõjusid sõnade häälikulises ehituses ja saksapäraistes muganemata laensõnades, siis alates 18. sajandist, st Vestringi, Helle ja Hupeli sõnastikes, kohtab üha enam nüüdissõnadega kokkulangevaid kirjakujuksid. Ühtaegu on kõik need sõnastikud (nagu hili-semadki, õieti tänapäevani välja) oma autorite nägu: kõik need vaimulikud töötasid ja elasid praeguse Eesti ala eri paigus ja kajastasid ennekõike seda eesti keelt, mida tundsid kõige paremini, ehk siis „oma kandi“ eesti keelt. See ei väljendunud ainult põhjaeesti (Stahli) ja lõunaeesti (Gutslaffi)

keelevariandi vastandumises, vaid ka keelendites, mida kirjeldati, ja vormis, millega neid kirjeldati.

Vaatlusalusel perioodil ei olnud ühtset eesti kirjakeelt, kuigi vähehaaval selle poole liiguti tänu eesmärgile tõlkida eesti keelde kogu piibel. Seetõttu ei ole ka imekspandav, et sõnad ja väljendid, mida nende sõnastike autorid kirjeldasid, kajastavad arvukalt variatsioone. Kui Stahl oma sõnastiku trükivalmis sai, olid sise- ja lõpukadu eesti keeles enamjaolt juba toimunud. Ometi võime sõnastikes näha jälgi nii sise- kui ka lõpukaota vormidest: Gutsflaffil *laulama*, Gutsflaffil ja Gösekenil *nunne*, Hupelil *nunna* jms. Sõnaalguse *h*-d on märgitud väga ulatuslikult, üksikute kõrvalekalletega tänapäevastest vormidest (Gösekeni *hajaja* vs. *ajaja* hilisemates sõnastikes), iseäranis detailselt Hupeli sõnastikus (väljaspool siinse artikli valimit on märksõnade *obbone* ja *ölm* juures viited samade sõnade *h*-algulistele vormidele, st põhivormideks on ta lugenud *h*-algulised kujud; sotsiaalsete rollide seas on Hupelil (1780) nt *hulkuja* ~ *hulkus* ~ *hulgus* ja teisel *ulkuja* (1818. a väljaandes *ulkuja* puudub), nende juures aga ei esita ta kaudset soovitusi eelistuste kohta viiteartikli kujul, samuti on tal *hopman*, ent ei ole kuju *opman* (1818 lisandub märksõnale *hopman* mäрге, et tegu on saksa laenuga)). Hupeli sõnastik on kõigi teistega võrreldes erandlik just selle poolest, et ta püüab peaaegu iga sõna ja väljendi siduda kindla murdealaga (enamasti Revali või Dorpati ehk põhjaeesti ja lõunaeesti keelekujuga, ent siin-seal ka muude piirkondadega: Harjumaal, Läänemaal, Põltsamaal, Viljandil, Alatskivil jpt). Lahtises järgsilbis *o* kasutamine on nüüdseks eesti normikeelest kadunud, Stahlil Hupelini võime aga *o*-lisi sõnakujusid näha hulganisti. Ühtaegu võib märgata nendest loobumist: Vestringil esinev *sola puhhoja* on Hellel ja Hupelil *sola(-)puhhuja*. Liitsõnades näeme nii nominatiivset kui ka genitiivset liitumist: need liitumisvariandid varieerusid tollal ja varieeruvad tänapäevalgi, põhjustades keeleõppijates segadust. Tuletusliidetes näeme nii eestipäraseid (*ja*-liitelised nimetused) kui ka saksapäraseid sõnakujusid, nt *er*-laensõnade *ur*-liiteline variatsioon (*lambur*).

Ühtekokku 230 ametinimetuse ja sotsiaalse rolli tähistamiseks kasutatud sõna analüüs peegeldab toleaeegseid sõnade kirjakeelsete variatsioone mõnel juhul vähemate, mõnel juhul rohkemate näidetega (suuremate või väiksemate erisustega allikast allikasse). Pealegi võimaldab see valim teha esmase võrdluse Vestringi ja Helle sõnastiku sisu kattuvuse kohta: artikli aluseks olnud sõnavormide seast leiame täpse kattuvuse 57%-l

sõnadest, millele lisandub 20% selliseid, kus erinevus on vaid tühiku või sidekriipsu kasutuses. Siin kirjeldatud keelenäidete andmestikku tuleks sõnakujude varieerumise uurimiseks oluliselt laiendada: kui seni on ligipääs neile allikatele piirdunud (enamasti) kas paberväljaannete või skaneeritud pildifailidega, siis nüüdseks on kõik allikad peatselt kättesaadavad masinloetaval ja -redigeeritaval kujul (sh Hupeli sõnastiku mõlema trüki, st 1780. ja 1818. aasta väljaande eesti-saksa osa), mis võimaldab senisest põhjalikumalt analüüsi.

## Kirjandus

**Ahrens, Eduard 1853.** Grammatik der Ehstnischen Sprache Revalschen Dialektes. Reval. [Tõlge teoses: Uue ajastu misjonilingvist: Eduard Ahrens 200. Koost. ja toim. Kristiina Ross. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2003.]

**Ariste, Paul 1939.** Eesti keele hääldamine. Tartu: Eesti Kirjanduse Selts.

**Ehasalu, Epp; Külli Habicht; Valve-Liivi Kingisepp; Jaak Peebo 1997.** Eesti keele vanimad tekstid ja sõnastik. (= Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 6.) Tartu: Tartu Ülikool.

**EKI teatmik.** <https://eki.ee/teatmik/liitnimisona-esiosa-nimetavas-voi-omastavas-kaandes/>.

**EMS** = Eesti murrete sõnaraamat. 1994–... (a–segadis). Toim. Mari Kendla, Mari-Liis Kalvik, Anu Haak, Evi Juhkam, Tiina Laansalu, Varje Lonn, Helmi Neetar, Ellen Niit, Piret Norvik, Vilja Oja, Valdek Pall, Eevi Ross, Aldi Sepp, Mari-Epp Tirkkonen, Jüri Viikberg. Tallinn: Eesti Keele Instituut. <https://arhiiv.eki.ee/dict/ems/>.

**EPAK** = Eesti piiblitõlke ajalooline konkordants. <https://www.eki.ee/piibel>.

**ETS** = Teaduslik etümoloogiasõnaraamat. (Koostamisel Eesti Keele Instituudis.)

**Gutslaff, Johannes 1648.** Observationes grammaticae circa linguam esthonicam. Dorpat: Johannes Vogel. <http://www.digar.ee/id/nlib-digar:100419>.

**Göseken, Heinrich 1660.** Manuductio ad Linguam Oesthonicam. Anführung zur Öhstnischen Sprache. Reval: Adolph Simon. <https://kivike.kirmus.ee/meta/AR-11170-72005-62344>.

**Habicht, Külli 2001.** Eesti vanema kirjakeele leksikaalsest ja morfosüntakilisest arengust ning Heinrich Stahli keele eripärast selle taustal. (= Dissertationes philologiae estonicae Universitatis Tartuensis 10.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.

**Helle, Anton Thor 1732.** Kurtzgefazzte Anweisung Zur Ehstnischen Sprache. Halle: Stephan Orban. <http://www.digar.ee/id/nlib-digar:100071>.

**Helle, Anton Thor 2006 [1732].** Lühike sissejuhatus eesti keelde (1732). Tlk Annika Kilgi, Kristiina Ross. Eesti Keele Instituut. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.

- Hupel, August Wilhelm 1780.** Ehstnische Sprachlehre für beide Hauptdialekte den revalschen und dörptschen; nebst einem vollständigen Wörterbuch. Riga, Leipzig: Johann Friedrich Hartknoch. <http://www.digar.ee/id/nlib-digar:100926>.
- Hupel, August Wilhelm 1818.** Ehstnische Sprachlehre für die beyden Hauptdialekte, den revalschen und dörptschen, nebst einem vollständigen ehstnischen Wörterbuche. Zweyte durchgängig verbesserte und vermehrte Auflage. Mitau: J. F. Steffenhagen und Sohn. <https://dSPACE.ut.ee/handle/10062/46591>.
- Jürviste, Madis 2010.** Eesti liitsõnast kakskeelses sõnaraamatus. – Keel ja Kirjandus 3, 179–193.
- Jürviste, Madis 2023.** Ametnimetustest ja sotsiaalsetest rollidest eesti varase leksikograafia põhjal. – Keel ja Kirjandus 11, 1104–1122. <https://doi.org/10.54013/kk791a3>.
- Jürviste, Madis 2025.** Võrdlevalt eesti vanemast leksikograafiast. – Keel ja Kirjandus 1–2, 36–53. <https://doi.org/10.54013/kk806a4>.
- Jürviste, Madis; Joonatan Jakobson 2025.** Vision-Enabled LLMs in Historical Lexicography: Digitising and Enriching Estonian-German Dictionaries from the 17th and 18th Centuries. Preprint. – arXiv. <https://doi.org/10.48550/arXiv.2510.07931>.
- Kasik, Reet 2015.** Sõnamoodustus. Eesti keele varamu I. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Kask, Arnold 1956.** Ülevaade eesti leksikograafiast 1917. aastani. – Keelelisi küsimusi. (= Keele ja Kirjanduse Instituudi uurimused I.) Toim Eeva Ahven. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 140–176.
- Kask, Arnold 1970.** Eesti kirjakeele ajaloost. Kd I. Tartu: Tartu Riiklik Ülikool.
- Kikas, Kristel 2002.** Mida sisaldab Heinrich Stahli *Vocabula*? Toim. Valve-Liivi Kingisepp. (= Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 11.) Tartu: Tartu Ülikool.
- Kingisepp, Valve-Liivi; Kristel Ress; Kai Tafenau 2010.** Heinrich Gösekeni grammatika ja sõnastik 350. Tartu: Tartu Ülikool.
- Laanekask, Heli 2004.** Eesti kirjakeele kujunemine ja kujundamine 16.–19. sajandil. (= Dissertationes philologiae estonicae Universitatis Tartuensis 14.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Lepajõe, Marju 1998.** Johannes Gutsflaffi „Grammatilised vaatlused“. – Johannes Gutsflaff, *Observationes grammaticae circa linguam Esthonicam*. Grammatilisi vaatlusi eesti keelest. (= Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 10.) Tlk ja koost Marju Lepajõe. Toim. Jaak Peebo. Tartu: Tartu Ülikool, 285–316.
- Pajusalu, Karl 2000.** Eesti keele kujunemisejärgud ja sotsioperioodid. – Keel ja Kirjandus 3, 153–160.
- Prillop, Külli 2009.** Järgsilpide *o* ja *u* varieerumine ning traditsioonid vanas kirjakeeles. – Keel ja Kirjandus 8–9, 595–607.

- Prillop, Külli; Karl Pajusalu; Eva Saar; Sven-Erik Soosaar; Tiit-Rein Viitso 2020.** Eesti keele ajalugu. (= Eesti keele varamu VI.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Põldvee, Aivar 2010.** Bengt Gottfried Forselius ja rahvahariduse lätted Eesti- ja Liivimaal. (= Dissertationes historicae Universitatis Tartuensis 20.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Ross, Kristiina 2006.** Keskaegse eesti libakirjakeele põhjendusi ja piirjooni. – Emakeele Seltsi aastaraamat 51 (2005). Peatoim. Mati Ereht. Tegevtoim. Maria-Maren Sepper. Tallinn, 107–129.
- Rätsep, Huno 2002.** Eesti keele tekkimise lugu. – Huno Rätsep. Sõnaloo raamat. (= Ilmatargad.) Tartu: Ilmamaa, 9–26.
- Stahl, Heinrich 1637.** Anführung zu der Esthnischen Sprach. Reval: Chr. Reusner der älter. <http://www.digar.ee/id/nlib-digar:101060>.
- Teras, Pire 2016.** Frikatiivide häälduse varieerumine. – Eva Liina Asu, Pärtel Lippus, Karl Pajusalu, Pire Teras. Eesti keele hääldus. (= Eesti keele varamu II.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 111–116.
- Teras, Pire 2019.** Sõnaalgulise /h/ hääldus samadel kõnelejal avalikus ja argisuhtluses. – Eesti ja soome-ugri keeleteaduse ajakiri. Journal of Estonian and Finno-Ugric Linguistics 10 (1), 211–231. <https://doi.org/10.12697/jeful.2019.10.1.11>.
- Vestring, Salomo Heinrich 1998 [?1710–1730].** Lexicon Estonico Germanicum. Eesti-saksa sõnaraamat. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum.
- Vestring, Salomo Heinrich 2000 [?1710–1730].** Lexicon Esthonicum Germanicum. Võrguteavik. Toim. Ellen Kaldjärv, Krista Aru, Arvo Krikmann. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum.
- Viht, Annika; Külli Habicht 2022.** Baltisaksa periood eesti keele korralduses (Vaateid eesti keelekorralduse arenguloole). – Keel ja Kirjandus 11, 1031–1049. <https://doi.org/10.54013/kk779a4>.
- Viitkar, Urve 2005.** Johannes Gutslaffi „Observationes grammaticae circa linguam Esthonicam“ (1648) sõnastiku leksika. Bakalaureusetöö Tartu Ülikooli eesti ja üldkeeleteaduse instituudis.
- ÜS 2026 = EKI ühendsõnastik 2026.** Eesti Keele Instituut, Sõnaveeb 2026. <https://sonaveeb.ee/>.

Madis Jürviste  
 Eesti Keele Instituut  
 Roosikrantsi 6  
 10119 Tallinn  
 madis.jyrviste@eki.ee

## Variations in written word forms reflected in early Estonian lexicography

MADIS JÜRVISTE

This article examines variations in Estonian written dictionary words during the 17<sup>th</sup> and 18<sup>th</sup> centuries, drawing upon a corpus based on the six earliest dictionaries containing Estonian: Stahl 1637, Gutsclaff 1648, Göseken 1660, Vestring c. 1720s (only available as a manuscript until fully digitized and printed in 1998), Helle 1732, and Hupel 1780 (the Estonian–German section). The sample comprises 230 lexicalised designations of occupational titles and societal roles that appear in at least three of the aforementioned sources. The aim of the study is to analyse how this sample reflects some of the most significant linguistic variations within the context of that period.

The 17<sup>th</sup> and 18<sup>th</sup> centuries constituted a transitional period from Emergent Literary Estonian to Early Modern Literary Estonian. A number of variations can be detected. Firstly, syncope, i.e. the loss of a vowel in an unstressed position from within a word form, and apocope, i.e. the loss of a word-final vowel. For example, Gutsclaff's *laulama* versus later *laulma*; Gutsclaff's and Göseken's *nunne*, *nunna* versus the modern form (also found in Vestring) *nunn*. Secondly, variation of word-initial *h*: the corpus demonstrates a highly stable use of *h* in word-initial position, yet simultaneously illustrates its (non-)use in certain word forms, with Hupel drawing particular attention to such word forms. Thirdly, variations in diphthongs: *ü* > *üe* (*käemees*), *ü* > *ea* (*heategija*), *ai* > *ae* (*vaenlane*). Fourthly, the use of *o* and *u* in open syllables in non-initial position. For example, the use of *o* in open non-initial syllables has disappeared from modern Standard Estonian, yet from Stahl to Hupel we may observe *o*-forms in the dictionaries in considerable numbers (the authors' dialectal backgrounds play a role here). Simultaneously, the abandonment of these forms can be traced: *sola puhhoja*, found in Vestring, appears in Helle and Hupel as *sola(-)puhhuja*. Fifthly, nominative versus genitive compounding in compound words. The examples show no definitive declination to using either a nominative or a genitive formation, a challenge that persists even today. Finally, a small number of agentive derivations (*-ja*, *-mees*) make up a large number of all professional titles' and societal roles' denominations.

**Keywords:** historical lexicography, historical phonology, language variation, occupational titles, societal roles